HAMDULLAH HAMDÎ'NİN YÛSUF U ZÜLEYHÂ'SINDA YÛSUF SÛRESİ'NİN TESİRİ ÜZERİNE: *USBE* KELİMESİ ÖRNEĞİ

Mehmet Burak ÇAKIN*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 22 Mayıs 2025, **Kabul Tarihi:** 30 Eylül 2025, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2025, **Atıf:** Çakın, Mehmet Burak. "Hamdullah Hamdî'nin Yûsuf u Züleyhâ'sında Yûsuf Sûresi'nin Tesiri Üzerine: *Usbe* Kelimesi Örneği". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/2 (Eylül 2025): 1741-1770.

DOI: 10.33415/daad.1704440

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 22 May 2025, **Accepted:** 30 September 2025, **Published:** 30 September 2025, **Cite as:** Çakın, Mehmet Burak. "On the Effect of the Surah of Yusuf in Hamdullah Hamdi's Yusuf u Zuleyha: The Example of the Word Usbe". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 25/2 (September 2025): 1741-1770.

DOI: 10.33415/daad.1704440

Öz

Bu makale, klasik Türk edebiyatının en önemli mesnevilerinden biri olan Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Züleyhâ* adlı eserinin Yûsuf Sûresi ile olan ilişkisini incelemektedir. Hamdî'nin eseri, klasik kaynaklarda söz konusu sûrenin manzum bir tefsiri olarak kabul edilmiş, bu yönüyle övülmüş ve şairin aynı zamanda müfessir kimliğiyle bu görüş desteklenmiştir. Çalışma, öncelikle sûrede yer alan bazı ayetlere karşılık gelen beyitleri tespit ederek âyetlerle beyitler arasındaki lafzî ve manevî uyumu tahlil etmekte; Hamdî'nin Arapça kelimelere bilinçli bir tercih olarak verdiği anlamlar üzerinde durmaktadır. *Usbe* kelimesi özelinde yapılan tahlilde Hamdî'nin bu kelimeyi ayetin bağlamı ve tefsir kaynaklarında geçen "en az on kişiden oluşan, güçlü, kuvvetli, hedef birliği etmiş grup" anlamından sapa-

* Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı, mehmetburak44@gmail.com, Orcid ID: 0000-0003-0579-4850 / Assoc. Prof. Dr., Mus Alparslan University Faculty Of Islamic Sciences Department Of Islamic History And Arts Department Of Turkish-Islamic Literature, mehmetburak44@gmail.com, Orcid ID: 0000-0003-0579-4850.

rak kardeşlik ve kan bağı çerçevesinde kullandığı görülmüştür, bunun da müellifin hem kendi ağabeyleri ile olan sorunlarına hem de Hz. Yûsuf'un ağabeylerine yönelik olumlu bakışına bağlı olduğu düşünülmektedir. Hamdî'nin bu bakış açısını ve eserindeki farklılığını net bir şekilde ortaya koyabilmek adına ilgili kısımlar, eserini yazarken örnek aldığı İranlı şair Mollâ Câmî'nin *Yûsuf u Züleyhâ*'sıyla mukayese edilmiştir. Hamdî'nin, Hz. Yûsuf'un ağabeylerine karşı Mollâ Câmî'ye göre daha müsamahalı bir şekilde yaklaştığı ve kıssayı bir aşk hikâyesi olmakla birlikte bir aile hikâyesi olarak da ele aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu yönüyle çalışma, Kur'ân'dan etkilenmiş edebî bir eserde müellifin kişisel yorumunun ve inanç dünyasının nasıl rol oynadığını göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk İslam Edebiyatı, Hamdullah Hamdî, Yûsuf u Züleyhâ, Yûsuf Sûresi, *Usbe.*

On the Effect of the Surah of Yusuf in Hamdullah Hamdi's Yusuf u Zuleyha: The Example of the Word Usbe

Extended Abstract

This article delves into the intertextual relationship between Yusuf u Zuleyha, a distinguished masnavi by Hamdullah Hamdi, and Surah Yusuf from the Qur'an. Hamdi's poetic work is not merely a literary adaptation of a prophetic story but is also viewed in classical sources as a poetic exegesis (tafsir) of Surah Yusuf. As a scholar well-versed in Islamic sciences and the author of a Qur'anic commentary (Mecalisü't-Tefasir), Hamdi's literary production is marked by a dual commitment to religious fidelity and poetic expression.

This study employs document analysis to explore how closely Hamdi's masnavi aligns with the verses of Surah Yusuf. It compares selected couplets from the masnavi with the original Arabic verses to trace literal translations, interpretive decisions, and poetic elaborations. A particular focus is placed on the usage of Qur'anic terms, especially the Arabic word usba (عُصْبَةٌ), which appears in Surah Yusuf to describe the collective identity of Yusuf's brothers. The study argues that Hamdi's rendering of this term marks a significant departure from traditional interpretations, shedding light on his motivations and theological considerations.

In the Qur'anic narrative, the term usba is employed in two critical verses (12:8 and 12:14) and refers to the brothers' strength, unity, and numerical advantage. Lexically, it signifies a closely bound group of ten to forty individuals, typically sharing a common goal and, in some usages, a common paternal lineage. However, Qur'anic exegetes emphasize that the intended meaning in these verses revolves around strength and solidarity rather than blood relations.

Hamdi, however, chooses to interpret usba through the lens of genealogical unity. In his couplets corresponding to the relevant verses, he translates the term as "our origin is one" (aslımız bir) and "we are of the same essence" (aslımız yeksân), thereby emphasizing a shared paternal identity over the intended Qur'anic emphasis on collective strength. While lexically permissible, this choice deviates from the immediate context of the verses, wherein the brothers use the term to justify their claim to their father's favor due to their greater numbers and perceived usefulness.

This deviation is not incidental but is rooted in Hamdi's personal narrative and interpretive philosophy. In his work's sebeb-i telif (reason for composition) section, Hamdi draws parallels between his own experiences and those of Prophet

Yusuf, especially regarding familial conflict. His poetry often alludes to the injustices he suffered at the hands of his own brothers. In this context, Hamdi's reinterpretation of usba as a fraternal bond based on blood becomes a literary device for both personal catharsis and theological reflection. It allows him to reframe the betrayal of Yusuf not as an act of collective strength, but as a tragic failure of brotherhood.

The study also contrasts Hamdi's treatment of Yusuf's brothers with that of Molla Jami, whose Persian version of the story profoundly influenced Hamdi. While Jami adopts a critical and sometimes harsh tone toward the brothers—depicting them as morally corrupt and envious—Hamdi opts for a more forgiving portrayal. He explicitly warns against harboring su' al-zann (negative assumptions) toward them, citing their repentance and eventual spiritual elevation. This theological sensitivity aligns with Hamdi's broader literary aim of presenting the story as a romance and a family saga grounded in divine wisdom and mercy.

Another key feature of Hamdi's masnavi is his consistent effort to incorporate Qur'anic vocabulary directly into his verses. Terms like ta'wil (interpretation), ni'mah (blessing), dalal (error), and zahid (indifference) are either borrowed directly or translated into poetic Turkish with careful attention to nuance. For example, the Qur'anic word zahidun, often rendered as "uninterested" or "unconcerned," is translated by Hamdi as "cold" or "distant," a choice that arguably captures the emotional tone of the original more effectively. Hamdi also introduces unique narrative elements not found in Jami's work, such as the description of Yehuda's wrath and the idea that only a member of Ya'qub's lineage could calm him. This element, which draws from extra-Qur'anic sources, reinforces the theme of familial bonds and divine lineage. It also underscores Hamdi's interpretive originality and desire to expand the moral and spiritual dimensions of the Yusuf story.

Ultimately, the article argues that Hamdi's Yusuf u Zuleyha exemplifies a sophisticated integration of exegesis, personal reflection, and literary creativity. His reinterpretation of usba is not merely a lexical variation but a window into his theological worldview and emotional landscape. Hamdi elevates his masnavi beyond a romantic epic into a spiritually rich and morally complex narrative by transforming a Qur'anic term into a symbol of fraternal pain and reconciliation.

This exploration contributes to a deeper understanding of how classical Islamic literature engages with sacred texts—not as rigid reproductions, but as dynamic conversations between revelation, experience, and artistic expression. Hamdi's work is a compelling example of this interplay, offering insights into the aesthetics and ethics of Qur'an-inspired poetry.

Keywords: Turkish Islamic Literature, Hamdullah Hamdi, Yusuf u Zuleyha, Surah Yusuf, *Usbe.*

Giriş

Kur'ân'ın ahsenü'l-kasas olarak nitelendirdiği Hz. Yûsuf'un kıssası, Müslüman toplumların sanat ve edebiyat gelenekleri içinde önemli bir yere sahiptir. İslam Dünyası'nın klasik edebiyatlarında çok önemsenmiş ve rağbet görmüş olan Hz. Yûsuf kıssası çerçevesinde pek çok eserin kaleme alındığı bilinmektedir. Bu eserler; Hz.

Yûsuf'un kıssasını aşk teması etrafında kurgulanmış bir hikâye olarak ele almış ve genel olarak "*Yûsuf u Züleyhâ*" şeklinde adlandırılan mesneviler olarak ortaya çıkmışlardır. Klasik edebiyat geleneği içinde kaleme alınan *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevileri, kaynağının doğrudan Kur'ân-ı Kerim olması, şahıslar ve olay örgüsünün genel hatlarıyla Kur'ân-ı Kerim'den alınması yönleriyle diğer mesnevilerden ayrılır.

Klasik Türk edebiyatında yazılan *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevileri içinde en çok takdir edileni Hamdullah Hamdî'nin eseri olmuştur. Hem tezkire yazarları hem de modern dönem edebiyat araştırmacıları genel olarak bu görüşü benimsemişlerdir.[1] Klasik kaynaklardan Latifî'nin tezkiresinde, Hamdî'nin eseri için aşağıdaki ifadeler kullanılmaktadır:

> "Hattâ kıssa-i Yûsuf u Züleyhâsı tefsîre müteʿallık olduğu içün ve akvâl-i ruvâtun esahh u akvemin bulduğı içün ol kıssa-i ahsen ü müstahseni nazma getürmişlerdür. Bir nazm-ı ʿadîmü'n- nazîrdür ki üslûb-ı meslûbü'l-misâline hâmevâr bir harfine barmak basup bir kimse ʿayb u noksân bulamaz. Bî-şek ü reyb âsâr-ı velâyet ve meʿâlim-i keşf ü kerâmetdür ve zebân-ı Türkîde ve tarz-ı mesnevîde vâkiʿ olan mesneviyyâtda ana hîç bir nazm ʿadîl ü nazîr olmaz. Kıssa-i ahseni kemâl-i sıhhatde tefsîr ü teysîre bi't-tamâm muvâfık u mutâbık olmağın beyne'l-ʿulemâ ve'l-fuzelâ makbûl ü memdûh u müsellem ve elfâz u maʿânîsi habt u hatâdan esahh u eslemdür. İttifâk- ı sikât budur ki kıssa-i Yûsufı andan eltaf u ahsen ve merğûb u müstahsen kimesne nazm itmemişdür. Bir nazm-ı bî-nazîr ve mümteniʿu'n-nazîrdür ki her beyti beyt-i maʿmûr gibi menbaʿ-ı metîndür ve nazm-ı sihr-intizâm-ı muʿciz-karîni sihr-i mübîndür. Elhâsıl her şâʿir ki selâkat-ı tabʿına iʿtimâd idüp ana nazîre ve cevâb kasdın ide cehlin ızhâr eyler."[2]

1 Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, haz. Filiz Kılıç (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018), 270-271; Agâh Sırrı Levent, "Hamdî'nin Yûsuf u Züleyhâsı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 16 (1968), 173; Cahit Kavcar, "Hamdullah Hamdî'nin Yûsuf u Züleyhâsı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 16 (1968), 159-161; Zehra Öztürk, "On Beşinci Yüzyıl şairlerinden Akşemseddinzade Hamdullah Hamdi'nin Yusuf ve Zeliha Mesnevisinde İşlenen Değerler", *Değerler Eğitimi Dergisi* 3/10 (2005), 50-51.

2 Latifî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, haz. Rıdvan Canım (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018), 199.

Latifî'nin eser ile ilgili olan övgüsünde iki temel husus bulunmaktadır; birisi dil ve üslubunun son derece güzel oluşu ve nazım tekniği açısından kusursuzluğu, diğeri ise muhtevasının Yûsuf Sûresi'ne ve sûrenin tefsirine mutabık olmasıdır. Hamdî mesnevisinde, hikâyenin Kur'ân'da geçen kısımlarının Kur'ân'a uygun olmasına son derece özen göstermiştir. Hamdî'nin bu mesnevisi bir meal veya tefsir gibi düşünülemez, nitekim dinî değil edebî bir eserdir. Öyle ki Kur'ân'da yer almayan hususlar hatta Hz. Yâkûp'un peygamber seçilişi hadisesi gibi Kur'ânî mantığa uygun düşmeyen İsrailiyattan bazı aktarımlar bulunmaktadır[3]. Ancak dikkatli bir inceleme ile Hamdî'nin âyetlerde geçen kısımları yazarken, bunların âyetlere uygun bir şekilde olması konusunda hassas davrandığı görülecektir. Bu durum kimi zaman âyetten iktibas, kimi zaman âyetin manzum meal sayılabilecek şekilde tercümesi ile kendini göstermektedir.

Hamdî'nin *Yûsuf u Züleyhâ*'sı üzerine çok sayıda akademik çalışma olsa da, Yûsuf Sûresi'nin eser üzerindeki tesiri konusunda çalışılmamıştır. Taşlıcalı Yahya'nın aynı adlı eseri için Yûsuf Sûresi ile mukayeseli bir çalışma[4] yapılmış olsa da Hamdî'nin mesnevisi üzerinde böyle bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Latifî'de olduğu gibi modern edebiyat araştırmalarında da Hamdî'nin mesnevîsinin büyük ölçüde Yûsuf Sûresi'nin tefsiri mahiyetinde olduğu belirtilse de bu durumun nasıl olduğu ayrıntılı bir şekilde gösterilmemiştir. Halbuki Hamdî'nin edebiyatçı kişiliğinden önce gelen dinî - ilmî şahsiyeti ve *Mecâlisü't-Tefâsir* adında bir tefsir yazacak kadar[5] tefsir ilmine vukûfiyeti göz önünde bulundurulduğunda mesnevi ile sûrenin farklı konular üzerinden karşılaştırılmasının önemli neticeler çıka-

3 Hz. Yâkûp'un Ays/îys adında ikiz kardeşi vardır. Hz. İshâk oğlu Ays'ı daha çok severken anneleri ise Hz. Yâkûp'u daha çok sevmektedir. Hz. İshâk ihtiyarlık zamanında bir gün oğlu Ays'a canının büryan çektiğini söyler, oğlu da bir hayvan avlamak için kıra gider. Anneleri, Hz. Yâkûp'un yanına giderek ondan babasına büryan hazırlamasını ister. Daha sonra Hz. Yâkûp'un hazırladığı büryanı Hz. İshâk'ın önüne koyar, Hz. İshâk büryanı yedikten sonra bu büryanın nereden geldiğini sorar. Hanımı da oğlunun hazırladığını söyler ama hangi oğlu olduğunu söylemez. Hz. İshâk da oğlu Ays'ın getirdiğini düşünerek Allah'tan bu büryanı hazırlayan oğluna peygamberlik bahşetmesini niyaz eder. Duası kabul edilince hanımının hilesi yüzünden Ays yerine Yâkûp peygamber seçilir. Bu durumu öğrenen Ays, kardeşine düşman olur ve onu öldürmeye kalkar. (Tevrat kaynaklı olan bu hikâye, Hamdî'nin eserinde 358-393. beyitler arasında anlatılmaktadır.)

4 Büşra Dinç, "Taşlıcalı Yahya'nın Yusuf ile Züleyha Adlı Mesnevisinin Yusuf Suresiyle Mukayesesi", *Doğu Esintileri 1 (2014), 211-239*.

5 Ali Emre Özyıldırım, *Hamdullah Hamdî'nin Divanı'nın Tenkitli Metni* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), XXXII-XXXIII.

racağı açıktır. Bu çalışmada öncelikle Hamdî'nin eserinde, Yûsuf Sûresi'nden ne şekilde etkilendiği ve eserini mümkün olduğu kadar sûreye uygun bir şekilde kaleme almaya çalıştığı belli örnekler üzerinden gösterilecektir. Yine çalışmanın ana konusu olan *usbe* kelimesinin kullanımı üzerinden Hamdî'nin eserini bir aşk hikâyesine ilaveten bir aile hikâyesi olarak da sunma çabasına yer verilecektir. Bu bağlamda Yûsuf Sûresi'nde geçen ve Hz. Yûsuf'un ağabeylerinin kendilerini tanımlamak için kullandıkları *usbe* kelimesinin mesnevide ne şekilde kullanıldığı ve bu durumun sebepleri üzerinde durulacaktır. Ayrıca mesnevînin ilgili bölümleri Hamdî'nin eserini yazarken örnek aldığı ve bir nevî telifî tercüme ettiği Mollâ Câmî'nin aynı adlı eserindeki ilgili bölümlerle karşılaştırılacaktır. Böylece Hamdî'nin mesnevisinin farklı ve kendine has yönlerinden biri gösterilmeye çalışılacaktır. Çünkü Hamdî'nin eserini özellikle Mollâ Câmî'nin eserinden farklı kılan taraflarından biri; hikâyeyi Hz. Yûsuf'un aile bireyleri arasındaki ilişkiler bağlamında ele almasıdır. *Usbe* kelimesinin eserde kullanımı ise bu durumun en temel izdüşümlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple kelimenin mesnevideki kullanımı; metnin iç ve dış bağlamı, Yûsuf Sûresi ve Câmî'nin aynı adlı eseri ile metinler arası bir okumayı ve değerlendirmeyi gerektirmektedir.

Yûsuf Sûresi'ndeki Âyetlerin Hamdî'nin Eserine Tesiri

Hamdî'nin, Yûsuf Sûresi'ndeki âyetlerin çoğunun tercümesinde âyette geçen her bir kelimeyi doğrudan iktibas veya tercüme yoluyla kullanma çabası göze çarpmaktadır. Aşağıdaki beyitler[6], âyetlerin ne şekilde tercüme edildiğini göstermektedir:

"Babası (Hz. Yâkûp), 'Yavrucuğum! Rüyanı kardeşlerine anlatma, yoksa sana tuzak kurarlar. Çünkü şeytan, insanın apaçık düşmanıdır. İşte Rabbin böylece seni seçerek, sana olayların tevilini öğretecek ve daha önce ataların İbrâhim ve İshâk'a nimetlerini tamamladığı gibi sana ve Yâkûp soyuna da tamamlayacaktır. Şüphesiz Rabbin her şeyi bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.' dedi."[7]

[6] Çalışmadaki beyitler, Mehmet Cihat Üstün, *Hamdullah Hamdî'nin Yûsuf u Zelîhâ Mesnevisi* (Gramer - Metin - Dizin) (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014). künyeli tezden alınmış, beyit numaraları parantez içinde verilmiş, transkripsiyon alfabesi yerine sadece aslî uzunluklar gösterilmiştir.

[7] Yûsuf, 12/5-6

Dime ihvâna hâbunı zinhâr
Hâbdan fitne olmasun bîdâr

Hak teâlâ seni güzîde ide
Sadef-i âleme ferîde ide

Hâb te'vîlin eyleye ta'lîm
Olasın bu kerâmet-ile kerîm

Sana itmâm ide ni'metini
Ki müyesser kıla risâletini

Bu şerefde tamâm ola zeynün
Nite kim eyle-y-idi ceddeynün (615-619)

"… Yûsuf ve kardeşi, babamıza bizden daha sevgilidir (ehab), doğrusu babamız apaçık bir yanılgı (dalal-i mubîn) içindedir." [8]

Bu nice oldı kardaşıyla aceb
Oldılar atamuza bizden ehab

Çün kodı bizi anı sevdi hemîn
Oldı anun işi dalâl-i mübîn (575-576)

"*Yûsuf'u öldürün veya onu bir yere atın (itrahû) ki babanızın ilgi ve ihtimamı (vechi) sadece size kalsın (yehlû). Ondan sonra salih bir kavim olursunuz.*"[9]

Gelün anun işini bitürelüm
Ya helâk idelüm ya yitürelüm

8 Yûsuf, 12/8
9 Yûsuf, 12/9

Vech odur gide aradan bu püser

Tâ size hâlî kala vech-i peder

Sa'y idüp bu fesâdı târih olun

Gitsün ol sonra kavm-i sâlih olun (636-638)

"*Mısır'da onu (Yûsuf'u) satın alan kişi karısına dedi ki: 'Ona iyi bak. Belki bize faydası dokunur yahut onu evlat ediniriz.'*"[10]

Çün Azîz oldı mâlik ol aya

Anı ısmarladı Zelîhâ'ya

Didi yüz lutf-ıla ana ki bu mâh

Nûr-ı çeşmündür ekrimî mesvâh

Umaram nef'i ire cânumuza

Ya oğul ola hânedânumuza (3395-3397)

Yukarıdaki beyitler ile ilgili âyetler arasındaki benzerlik, şairin metni mümkün olduğunca âyet meali şeklinde aktarma yönündeki bilinçli çabasını ortaya koymaktadır. Ayrıca, yukarıdaki beyitlerde yer alan "ehabb, dalâl-i mübîn, hâlî, vech, târîh, kavm-i sâlih, te'vîl, itmâm, ni'met, ekrimî mesvâh, nef'" gibi kelimelerin doğrudan âyetlerden iktibas edilmiş olması, bu düşünceyi pekiştirmektedir. Bu örnekleri metin boyunca çoğaltmak mümkündür, ancak konunun anlaşılması için bu kadarı yeterli görülmüştür.

Hamdî'nin eserini Yûsuf Sûresi ile mutabık kılmak için yaptığı bir diğer şey de âyetlerde geçen önemli kelimelere tercüme yoluyla da olsa özellikle eserinde yer vermesi ve bu kelimelerin tercümesi ile ilgili olarak bilinçli tercihlerde bulunmasıdır. Aşağıda bu duruma belli başlı örnekler verilmiştir:

10 Yusuf, 12/21

"*Yarın onu bizimle beraber gönder de gezip (yerta') oynasın*."[11]

Göndür irte anun-ıla gidelüm

Ki koyun güdelüm oyun idelüm (678)

Beyitteki "koyun güdelim" ifadesi ayette geçen "yerta'" kelimesinin tercümesidir. Kelimenin temel anlamlarından biri "çokça yeyip içmek" ve "gezip eğlenmek"tir; modern dönem meallerinde de genellikle bu iki anlam esas alınmıştır."[12] *Yerta'* kelimesinin kökü *rete-'a* olarak alınınca, hayvanların çokça yediği gibi çok yemek anlamına gelmektedir[13]. Ancak kelimenin, farklı kıraatlerde *ra-'a-ye* fiilinin iftial kalıbında (*irte'â, yerte'î*) çekimlenmiş olması durumunda kelimenin "hayvan gütmek" anlamına geldiği tefsirlerde belirtilmektedir.[14] Hamdî burada bilinçli ve mesnevisi ile uyumlu olacak bir şekilde *yerta'* kelimesinin tercümesi için "koyun gütmek" anlamını tercih etmiştir. Bu tercihin sebebi ise her peygamberin çobanlık yapmış olduğu şeklinde aktarılan rivayetten dolayı peygamberlik ve çobanlık arasındaki ilişkinin vurgulanma ihtiyacıdır. Nitekim Hamdî, mesnevînin ilerleyen kısımlarında Hz. Yûsuf'un Züleyhâ'dan izin alarak bir günlüğüne çobanlık yaptığını anlatmakta ve her peygamberin çobanlık yapması gerektiğini dile getirmektedir.[15]

"*Ey babamız! Biz yarışa girmiştik (nestebik). Yûsuf'u da eşyamızın yanında bırakmıştık*."[16]

Birbirimüzle cân karışdurduk

Oynaduk a'nî ok yarışdurduk

11 Yusuf, 12/ 12

12 https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=12&ayet=12, Erişim 01 Mart 2025

13 Halîl bin Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424), 2/95; Ebû Mansûr Muhammed bin Ahmed el-Ezherî, *Tezhîbu'l-Luğa*, ed. Muhammed Ali En-Neccâr (b. y.: Ed-Dâru'l-Mısriyye Li't-Te'lif ve't-Terceme, t.y.), 2/268; Râgıp İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân* (b.y: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, trs.), 248-249.

14 Ebû Cafer Muhammeb bin Cerir et-Taberi, *Tefsiru't-Taberi Câmi'u'l-Beyân an-Te'vili Âyi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 13/24-25. Dipnotların yazımı gözden geçirilmelidir.

15 Mehmet Cihat Üstün, *Hamdullah Hamdî'nin Yûsuf u Zelîhâ Mesnevisi (Gramer - Metin - Dizin)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 515.

16 Yûsuf, 12/17

Soyınup başladuk çü pertâba

Yûsuf'ı bekçi koduk esbâba (1106-1107)

Beyitteki "ok yarışdurduk" ifadesi âyetteki *nestebik* kelimesinin tercümesidir. *İstibâk* Türkçede de kullanılan müsabaka kelimesinin farklı bir müştakı ve muadilidir. Bu kelime farklı yarışmalar için kullanılabilse ve tefsirlerde bu âyette bahsi geçen yarışmaların ok atma veya koşma vb. farklı türler olabileceği belirtilse de; Hamdî burada özellikle kelimenin tevil ve tercümesi olarak ok atmayı kabul etmiştir. Muhtemelen bu da atıcılığı öğrenmenin fazileti ile ilgili hadisler ve koşmanın peygamber gibi büyük şahsiyetlere yakışmaması[17] ile ilgilidir.

"*Onu ucuz bir fiyata, birkaç dirheme sattılar. Zaten ona değer vermiyorlardı (zâhidîn)*." [18]

Sovıyup gayrı oldı çün bîzâr

Germ olup Mâlik eyledi bâzâr (1653)

Hamdî, âyetteki "zâhid" kelimesini, "soğuk durmak" ve "bîzâr olmak" ifadeleriyle karşılamıştır. Günümüz meallerinde âyetteki "zâhid" kelimesi genelde "isteksiz ve rağbetsiz olmak, önem ve değer vermemek" şeklinde tercüme edilirken[19], şairin soğuk durmak, soğuk davranmak şeklindeki kullanımı âyetin ifade ettiği manaya daha uygun durmaktadır.

Tüm bu örnekler Hamdî'nin kullandığı kelimelerin âyetlerle uyumunu ve bilinçli tercih olduğunu göstermesi açısından yeterli görülmektedir. Hamdî'nin, Yûsuf Sûresi'nde geçen kelimeleri kullanmaya özen gösterdiğinin bir diğer örneği ise çalışmanın ana konusunu teşkil eden *usbe* kelimesidir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında *usbe* kelimesinin âyetlerdeki kullanımı ile Hamdî'nin bu kelimeyi mesnevisinde ne şekilde kullandığı ve bu durumun muhtemel sebepleri üzerinde durulacaktır.

---

17 ez-Zemahşerî, Cârullâh Mahmûd bin Ömer, *el-Keşşaf* (Riyad: Mektebetü'l-Abikan, 1418), 3/262; Muhammed Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1401), 18/103-104.

18 Yûsuf, 12/20

19 https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=12&ayet=20

Usbe Kelimesinin Anlamı ve Hamdî'nin Kelimeyi Kullanımı

Usbe kelimesi birbirine sıkı sıkıya bağlı kimselerden oluşan grup anlamına gelmektedir. Kelime, Arapça sinir anlamına gelen ('a-sa-be) kökünden türemiştir.[20] Bu kök Türkçede de kullanılan âsap, asâbî, taassup gibi kelimelerin aslıdır. Yine bu kökten türeyen ısâbe kelimesi de sargı bezi, sarık başa sarılan her şey, topluluk halinde bulunan insan, at ve kuş[21] gibi anlamlara gelirken modern Arapçada çete anlamında da kullanılmaktadır. Usbe kelimesinin "sinir" ile anlam ilişkisi, sinirin sağlamlığı ve kopmazlığına yapılan mecazî göndermeden kaynaklanır. Bu anlamdan yola çıkarak kelime; sanki sinir ile birbirine bağlanmış, kopmaları ve ayrılmaları mümkün olmayacak derecede birbirlerine bağlı, belli sayıdaki insan topluluğunu anlatmak için kullanılmaktadır. Usbe ve kelimenin faklı bir müştakı olan asâbe; baba ve kan bağı sebebiyle birbirine bağlı olan erkekler için de kullanılmaktadır.[22] Kelimeden türeyen asabiyet ise aralarında kan bağı bulunan bir topluluğun tüm üyelerini birbirine bağlayan ve bir tehlike halinde kendilerini savunmak için bütün bu fertleri hiç düşünmeden harekete geçiren yardımlaşma ve dayanışma duygusudur.[23] Kısacası kelime kan bağı sebebiyle veya ortak bir amaçla birbirine kopmayacak şekilde sıkı sıkıya bağlı kimseler anlamına gelmektedir.

Tefsirci ve Arap dilcilerinin geneline göre *usbe* kelimesi ile kastedilen topluluğun en az on kişi olması gerektiği, sayısı ondan kırka kadar olan topluluğa usbe denildiği belirtilmektedir.[24] Yani kelime, güçlü ve kopmaz bağa ilaveten sayı itibariyle çokluğa da işaret etmekte ve en az on kişiden oluşan topluluklar için kullanılmaktadır.

Usbe kelimesinin anlamı ile ilgili olarak aktarılan tüm bilgiler göz önünde tutulduğunda kelimenin üç temel anlam barındırdığı görülmektedir: ilki birbirine oldukça sıkı bir şekilde bağlı olmak, ikincisi en az on kişi olmak - sayıca fazla olmak, üçüncüsü ise kan bağı yani baba/ata sebebiyle yakın olmak.

---

20 İsfahânî, el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân, 437.

21 İsmâ'îl Bin Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhâh Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, haz. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, ts.), 204.

22 el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, 2/3/168; Hayreddin Karaman, "Asabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/3/452.

23 Mustafa Çağrıcı, "'Asabiyet'", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/453.

24 ez-Zemahşerî, Cârullâh Mahmûd bin Ömer, *el-Keşşaf*, 3/257; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18/95.

Usbe kelimesi, ikisi Yûsuf Sûresi'nde olmak üzere Kur'ân'da toplam dört yerde geçmektedir. Nûr Sûresi'nde İslam Tarihi'nde "İfk Hadisesi" olarak bilinen ve Hz. Ayşe'ye iftira atılması suretiyle Hz. Peygamber'in ve Müslüman toplumun yıpratılmaya çalışıldığı olay bağlamında kullanılmıştır. Bu iftirayı yayanların Müslüman toplumun içinde amaç ve fikir birliği etmiş bir grup yani *usbe* olduğu dile getirilmiştir.[25] Kasas Sûresi'nde ise Kârûn'un hazinelerinin anahtarlarını taşıyanların, güçlü kuvvetli kimselerden oluşan bir grup yani *usbe* olduğu ifade edilmiştir.[26] Her iki âyette de *usbe* kelimesi, akrabalık veya kan bağını çağrıştırmayan; amaç ve fikir birliği sebebiyle ortak hareket eden bir topluluk anlamında kullanılmıştır. Çalışmanın konusu olan ve Yûsuf Sûresi'nde geçen her iki ayette de Hz. Yûsuf'un ağabeyleri kendilerini *usbe* olarak nitelendirmektedir. *Usbe* kelimesinin geçtiği ilk âyette Hz. Yûsuf'un ağabeyleri babalarının; Hz. Yusuf ve öz kardeşi Bünyamin'e karşı olan sevgi ve ilgisine karşı kendilerinin bu sevgiye daha layık olduğunu ifade etmek için *usbe* kelimesini kullanmaktadırlar:

"*Hani (Yûsuf'un) kardeşleri demişlerdi ki: 'Biz usbe (sayıca daha çok, birbirine sıkı sıkıya bağlı ve güçlü bir topluluk) olduğumuz halde babamızın gözünde Yûsuf ile (öz) kardeşi (Bünyamin) bizden daha sevgili bir halde. Muhakkak ki babamız apaçık bir yanılgı içinde!"*.[27]

İkinci âyette de yine Hz. Yûsuf'un ağabeyleri kendilerinin oldukça güçlü olduğunu ve böyle güçlü kuvvetli kimseler varken Yûsuf'a kurdun herhangi bir zarar veremeyeceğini anlatmak için *usbe* kelimesini kullanmışlardır:

"*Dediler ki: 'Biz usbe (böyle sayıca fazla ve güçlü bir topluluk) iken onu (Yusuf'u) kurt yerse o zaman gerçekten bize yazıklar olsun!'*"[28]

Usbe kelimesinin geçtiği âyetlerin tefsir ve meallerinde bu kelimenin yukarıda bahsi geçen üç temel anlamından sadece ikisinin yani birbirine sıkıca bağlı ve bu sebeple oldukça güçlü kuvvetli ya da sayıca fazla olan bir topluluk anlamı verildiği görülmektedir[29] ki

[25] En-Nûr, 24/11.
[26] Kasas, 28/76.
[27] Yûsuf, 12/8
[28] Yûsuf, 12/14
[29] et-Taberi, *Tefsiru't-Taberi Câmi'u'l-Beyân an-Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 13/18-19; ez-Zemahşerî, Cârullâh Mahmûd bin Ömer, el-Keşşaf, 3/257, 260; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18/95; Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (ed.), *Kur'an-ı Kerim Meali* (Ankara:

âyetlerin bağlamı da zaten bu yöndedir. Ancak Hamdî; eserinde ilgili ayetlerin bir nevi tercümesi mahiyetinde olan beyitlerde, *usbe* kelimesinin karşılığı olarak bir beyitte "aslımız bir" başka bir beyitte ise "aslımız yeksan" ifadelerini kullanmaktadır:

Didiler çünki aslımuz birdür

Cinsimüz belki faslımuz birdür (573)

Bu nice oldı kardaşıyla aceb

Oldılar atamuza bizden ehab

Çün kodı bizi anı sevdi hemîn

Oldı anun işi đalâl-i mübîn (575-576)

Biz ki bir kavmüz aslımuz yeksân

Yirse kurd anı bize ola ziyân (709)

Yukarıdaki ilk üç beytin 8. âyetin, dördüncü beytin ise 14. âyetin tercümesi mahiyetinde olduğu açıktır. Hamdî, *usbe* kelimesinin geçtiği bu âyetleri tercüme ederken, kelimenin yaygın anlamı olan "en az on kişiden oluşan ve birbirine sıkı sıkıya bağlı topluluk" yerine, "aynı babanın çocukları" anlamını öne çıkaran "aslımız bir/aslımız yeksân" ifadesini tercih etmiştir. Bu tercih hem âyetlerin tercümesi hem de konunun bağlamı açısından uygun düşmemektedir. Çünkü 8. âyette ağabeyleri sadece kendilerini kastederek güçlü ve sayıları fazla bir topluluk olduklarını ve kendileri böyleyken sayıca az ve güçsüz olan Yusuf ve Bünyamin'in sevgiye layık olmadıklarını ifade etmektedirler. Yani onlara göre kendileri daha güçlü ve daha kalabalık olmaları, yine ailenin işlerinde daha fazla yarar göstermeleri sebebiyle babalarının sevgisine daha layıktırlar. 14. âyette de aynı şekilde, böylesine güçlü ve sayıca fazla bir topluluğun yanında küçük bir çocuğa kurdun zarar veremeyeceği vurgulanmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 255; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 3/3/218; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınlar, 2022), 637.

Buna karşın Hamdî, 8. âyeti “Biz de Yakub’un çocuğu iken babamız neden bizi Yusuf ve Bünyamin kadar sevmiyor”, 14. âyeti de “Biz kardeşiz, elbette ki kardeşimize sahip çıkarız” şeklinde bir anlamla tercüme etmiştir.

Hamdî ile Mollâ Câmî’nin *Usbe* Kelimesine Yükledikleri Anlam ile Hz. Yûsuf’un Ağabeylerine Bakış Açılarının Karşılaştırılması

Hamdî; eserini yazarken Mollâ Câmî’nin aynı adlı eserinden büyük ölçüde etkilenmiş, çoğu zaman tercüme etmiştir. Bu hususa eserin girişinde kendisi de değinmiştir:

Ḳanı mânend-i hazret-i Câmî

Dü-cihânda refî’ ola nâmı

Gerçi nazmında ḳâsır u lâlem

Ḳıssasında velî ki hem-hâlem

Salmış-ıdum bu niyyete kur’a

Câmî’den irdi nâgehân cür’a

Tercümân oldı bazı tercümesi

Nazma germ oldı tab’umun hevesi

Kimisi tercüme kimisi nazîr

Umaram âhir eyleye taḳdîr (335-339)

Ancak buna rağmen Hamdî’nin eserinde Câmî’nin eserine göre bazı önemli farklılıklar bulunmaktadır, hatta Hamdî zaman zaman Câmî’nin yazdıklarına bazı eleştiriler yöneltmeyi ihmal etmemiştir. Örneğin Mollâ Câmî; kıtlık yıllarında Hz. Yûsuf’un tekrar kardeşleri ve babasıyla buluşması ve bu arada yaşanan olaylara eserinde yer vermez. Hamdî ise Hz. Yûsuf’un kıssasının anlatıldığı bir eserde babası ve kardeşleri ile yeniden buluşma macerasının anlatılmamasını bir eksiklik olarak addeder ve Câmî’yi bu konuda eleştirir:

Kıssa-i Yûsuf'a uran bünyâd

Vasl-ı Ya'kûb'ı neyçün itmeye yâd (5660)

Hamdî ile Molla Câmî'nin eserlerindeki farklılıklardan bir diğeri de her ikisinin Hz. Yûsuf'un ağabeylerine bakış açılarıdır. Hamdî, "nübüvvet makamına sahip oldukları" şeklindeki inancı sebebiyle onlar hakkında kötü konuşmayı uygun görmemektedir. *Usbe* kelimesine her iki mesnevide farklı anlamlar yüklenmesinde bu bakış açısındaki farklılığın da payı bulunmaktadır. Bu sebeple her iki eserde yer alan bölümlerin karşılaştırılmasının konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Hamdî'nin *usbe* kelimesine karşılık "aslımız bir" şeklindeki kullanımı Câmî'nin eserinde yer almamaktadır. Bu da Hamdî'nin eseri üzerindeki önemli tasarruflarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Câmî aynı kısımları aşağıdaki şekilde ele almıştır:

چو اخوان قصه یوسف شنیدند
ز غصه پیرهن بر خود دریدند

که یا رب چیست در خاطر پدر را
که نشناسد ز نفع خود ضرر را

نمی دانیم کز طفلی چه آید
که طفلی جز طفیلی را نشاید

به هر یک چند بر بافد دروغی
دهد زان گوهر خود را فروغی

خورد آن پیر مسکین زو فریبی
شود از صحبت او ناشکیبی

کند قطع نکو پیوندی ما
برد مهر پدر فرزندی ما

پدر کرده ست ازینسان سربلندش
نیفتد اینقدر حشمت پسندش

هوس دارد که ما از تیرگی پاک
به سجده پیش او افتیم بر خاک

نه تنها ما که مادر با پدر هم
نباید جاه جویی اینقدر هم

پدر را ما خریداریم نی او
پدر را ما هواداریم نی او

اگر روز است در صحرا شبانیم
وگر شب خانه اش را پاسبانیم

بر اعدا قوت بازویش از ماست
بر احباب آب رویش از ماست

بجز حیلتگری از وی چه دیده ست
کز اینسان بر سر ما برگزیده ست

بیا تا کار خود را چاره سازیم
به هر راهش توان آواره سازیم

چو با ما بر سر غمخوارگی نیست
دوای او به جز آوارگی نیست

بباید چاره سازی را کمر بست
نرفته اختیار چاره از دست[30]

Kardeşler Yusuf'un (rüya) meselesini duyduklarında
Üzüntüden üst başlarını parçaladılar

Yâ Rab babamızın aklında acaba ne var ki
Kendine faydalı olanı zararlı olandan ayıramıyor

Bilmiyoruz ki bir tıfılın elinden ne gelir
Hem de tufeyli olmaktan başka bir şeye yaramayan bir tıfıl

Herkese ayrı ayrı birkaç yalan atıp
O yalanlarla kendi cevherini parlatıyor

O zavallı ihtiyar da onun hilesine kanmış da
Onun sohbeti için hep sabırsızlanıyor

Böylece bizim kendisiyle olan iyi bağımızı koparıyor
Biz evlatlarına karşı olan babalık şefkatini yok ediyor

Onu bu şekilde mağrur yapan babamızdır
Yoksa kendisini bu kadar yükseklerde göremezdi

30 Nûreddin Abduraahmân bin Ahmed Câmî Horâsânî, Mesnevî-i Heft Evreng, haz. Murtezâ Muderris Gilâni (yy. yok: İntişârât Sa'dî, 1366), 635-636.

Öyle heves ediyor ki bizler tamamen saf ve halis bir niyetle
Kendisi önünde yere kapanıp secde edelim

Sadece biz de değil, anne ve babamız da
Bir insanın gözü bu kadar yükseklerde olmamalı

Babamızın her şeyine alıcı biziz, o değil
Babamızı gerçekten seven biziz, o değil

Gündüzler kırda çobanlarıyız
Geceleri evinin muhafızlarıyız

Düşmanlarına karşı kolunun kuvveti biziz
Dostlarına karşı şeref ve onuru biziz

Aldatmadan başka onda ne görmüş de
Bu şekilde onu bize tercih etmiş

Gelin ki bu müşküle bir çare bulalım
Bir yolunu bulup onu avare edelim

Mademki bizim ile bir hemdertliği yok
Öyleyse onun avare olmaktan başka dermanı da yok

Beyitlerde de görüldüğü üzere; Yûsuf Sûresi 8. âyette geçen *usbe* kelimesi ile ilgili olarak Câmî, ağabeylerin güçlü ve faydalı bir topluluk olduğu vurgusunu ön plana çıkarmaktadır. Yani onlar sayıca çok, güçlü kuvvetli, iş gören ve bu durumlarından babalarının istifade ettiği bir topluluk iken babaları neden iki küçük ve zayıf çocuğu onlardan üstün tutmakta ve daha çok sevmektedir. Yine

beyitlerden Hz. Yûsuf'u ne şekilde dışladıkları ve küçümsedikleri oldukça açık bir şekilde ifade edilmektedir.

Câmî hikâyenin ilerleyen kısımlarında 14. âyette geçen *usbe* kelimesi bağlamında da aşağıdaki beyitleri yazmıştır:

که آخر ما نه زانسان سست راییم

که هر ده تن به گرگی بس نیاییم

نه گرگ ار شیر مردمخوار باشد

به چنگ ما چو روبه خوار باشد[31]

Yani biz o kadar da zayıf ve gevşek kimseler miyiz ki

Onumuz bir kurtla baş edemeyelim

Kurt değil adam yiyen bir aslan bile olsa

Bizim elimizde bir tilki gibi zelil ve perişan olur.

Bu beyitler, Hz. Yâkûp kurdu bahane ederek Hz. Yûsuf'u ağabeyleriyle göndermek istemediği zaman, ağabeylerinin kendilerinin güç ve kuvvetleri ile övünmek için söyledikleri sözlerdir. Câmî, ağabeylerin ağzından "Kurt değil aslan bile olsa tilkiden beter ederiz." demek suretiyle âyette geçen *usbe* kelimesini genel bir yorum ile vermiştir. Görüldüğü gibi Molla Câmî, *usbe* kelimesini âyetin bağlamına daha uygun olarak güçlü, kuvvetli, birbirine oldukça bağlı ve tutkun kimseler anlamında kullanmıştır.

Hamdî'nin eserinde âyette geçen ifadeleri daha çok lafzî bir şekilde çevirme bir nevi manzum meal haline gayreti varken Molla Câmî'de çok daha serbest, genel ve manevî bir tercüme çabası göze çarpmaktadır. Bu sebeple Hamdî'nin beyitlerinde *usbe* kelimesinin doğrudan lafzî tercümesi olarak "aslımız bir/aslımız yeksân ifadeleri varken, Molla Câmî de bu durum çok daha genel bir ifade ile verilmeye çalışılmıştır.

[31] Câmî Horâsânî, Mesnevî-i Heft Evreng, 638.

Hamdî'nin, eserini yazarken hem kıssanın Kur'ân'da geçen kısımlarını mümkün olduğu kadar âyetlere sadık kalarak anlatmaya çalıştığı hem de Molla Câmî'nin eserinden büyük ölçüde istifade edip telifî bir şekilde tercüme ettiği bilinmektedir. Ancak bir örnek olarak *usbe* kelimesine Hamdî'nin hem âyetlerin sibak-siyakına uymayan hem de Molla Câmî'nin eserinde görülmeyen bir anlam vermesi, muhtemelen Hamdî'yi bu eseri yazmaya iten sebeplerle ilişkilidir. Hamdî'nin, babası Akşemseddin'e çok düşkün olduğu, babasının kendisini çok sevdiği, kendisiyle yakından ilgilendiği, ancak ağabeylerinden çok büyük sıkıntılar gördüğü vb. hususlar eserin sebeb-i telif kısmında belirtilmektedir.[32] Bu durum, Hamdî ve babası Akşemseddin hakkında yazılan eserlerde de aktarılmıştır.[33] Hamdî, Yûsuf û Züleyhâ kıssasını anlatırken aslında kendi derdini ve kendi hayatını anlatmak istediğini de dile getirmektedir. Yine Hamdî'nin bu eserini en az bir aşk hikâyesi kadar, bir aile hikâyesi yani bir babanın evlatları ve kardeşlerin birbirleriyle imtihanı bağlamında da ele aldığı eserin bütününden net bir şekilde anlaşılmaktadır.[34] Klasik Türk edebiyatında aile, bilhassa baba-çocuk ilişkilerinin konu edildiği pek çok eser[35] bulunmasına rağmen Hamdî'nin mesnevisindeki bu vurgu önemlidir. Yine bu durum hem Kur'ân'ın kıssa ile anlattıklarına daha uygun düşmekte hem de Hamdî'nin eserini diğerlerinden ayıran önemli özelliklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır:

Âh kim bu yetîmi Yûsuf-vâr

Kılısardur cefâ-yı ihveti zâr

32 Üstün, Hamdullah Hamdî'nin Yûsuf u Zelîhâ Mesnevisi (Gramer - Metin - Dizin), 253-254.

33 Bilal Aktan - Mustafa Güneş, *Menâkıb-ı Akşemseddin* (H Yayınları, 2011), 45, 72-73.

34 Mehmet Burak Çakın, "Hamdullâh Hamdî'nin Yûsuf û Züleyhâ Mesnevisinde Baba Rolü", Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi 6/1 (Haziran 2023), 63-92.

35 Mesela bk. Mahmut Kaplan, Hayriyye-i Nâbî (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2008); Sünbülzâde Vehbî, Lutfiyye -Metin Tespiti-, haz. Süreyya Ali Beyzâdeoğlu (Ankara: MEB Yay., 2016); Sibel Üst, Keşfî Te'dib-nâme (İnceleme-Metin) (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Saadet İder- Ayşe Parlakkılıç Mucan, "Keşfînin Te'dîb-nâme Eserinin Eğitsel Açıdan İncelenmesi", Hitit İlahiyat Dergisi 20/2 (2021), 647-680.

Çünki itdi vefât hazret-i pîr
İtdiler ne didiyse bî-taksîr

Gitdi ol ğamda ben mukîm oldum
Cevrden süfte-dil yetîm oldum

Yûsuf irmiş belâsı gâyetine
İrmedüm ben belâ nihâyetine

Anun ihvânı itdi zulm ü hased
Bunlarun nesli kendülerden eşed

Nâmın andukca Yûsufun o azîz
Yâd olurdı dilde mihr-engîz

Yûsufun çekdügümce ğussasını
Gussam okurdı bana kıssasını (322-328)

Bahsi geçen tüm hususlar bir arada düşünüldüğü zaman Hamdî'nin "aslımız bir" ifadesini kullanmasının ilk sebebi olarak, Hz. Yusuf'un ağabeylerinin meramını anlatmaktan ziyade kendi ağabeylerine sitemini dile getirdiği şeklinde mülahaza edilebilir. Gerçekte ağabeylerine hitaben "hepimizin aslı birken, hepimiz aynı babanın çocuğuyken neden bana bu kadar eziyeti reva görüyorsunuz?" gibi bir mesaj üzerinde durduğu akla gelmektedir. Bu durumun bir diğer sebebi olarak şairin, Hz. Yûsuf'un ağabeylerini aklamak ve onlar hakkında oluşabilecek suizan ve kötü düşünceleri izale etme isteği düşünülebilir. Zira Hamdî, Hz. Yûsuf'un ağabeyleri her ne kadar büyük bir kötülük yapmış ve büyük bir günah işlemiş olsalar da onlar hakkında kötü düşünme ve kötü söz söylemenin uygun olmayacağını ifade etmektedir. Çünkü onlar ilk başta böyle bir gaflet ve zillette idilerse de sonrasında tevbe edip durumlarını düzeltmişlerdir. Yine onlar da peygamber çocuğu olmaları

hasebiyle nübüvvet ailesine mensuplardır, hatta sonra peygamberlik makamına ulaşmışlardır. Aşağıdaki beyitlerde Hamdî'nin, onların nübüvvet ailesine mensubiyetlerini, enbiya soyundan olmalarını dile getirmesi ve onlar hakkında suizannı caiz görmemesi de "aslımız bir" ifadesini destekleyici niteliktedir.

Kıssa-i Yûsufı rivâyet iden

İhveti cevrini hikâyet iden

Ol kadar çok ta'addî nisbet ider

Ki işiden kimesne nefret ider

Gûş idersen nasîhatüm iy yâr

Sû'-i zann itme anlara zinhar

Evvel ashâb-ı zillet-idi bular

Sonra ehl-i nübüvvet oldı bular (922-925)

Hamdî'nin burada Yûsuf'un kıssasını rivayet eden diye bahsettiği kişinin Câmî olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Câmî, Hamdî'nin aksine Hz. Yûsuf'un kuyuya atılması sahnesinde ağabeylerinin Hz. Yûsuf'u dövüp ona yaptıkları eziyetleri oldukça etkili bir şekilde anlatmakta ve ağabeyleri için oldukça aşağılayıcı ifadeler kullanmaktadır:

چو یوسف را به آن گرگان سپردند

فلک گفتا که گرگان بره بردند[36]

Yûsuf'u o kurtlara teslim ettikleri zaman

Felek, kurtlar kuzuyu götürdü diye bağırdı

Bu beyitte Câmî, kıssadaki kurt bahsinden yola çıkarak ağabeyleri kurt olarak nitelendirerek onları tahkir etmiştir. Yine aşağıdaki

[36] Câmî Horâsânî, Mesnevî-i Heft Evreng, 639.

beyitte ağabeylerin cariye çocukları oldukları Hz. Yûsuf tarafından dile getirilerek onların tahkir edilmesi tercih edilmiştir:

بیا بنگر کنیزک زادگان را

ز راه عقل و دین افتادگان را[37]

(Baba) gel gör bu cariye çocuklarını

Dinden ve akıldan bu derece uzaklaşmış olanları

Câmî'nin aksine Hamdî'nin eserinde, Hz. Yûsuf'un öldürülmesine karşı çıkan ağabeyin söylediklerinde de bu birlik ve kardeşlik vurgusu fazlasıyla bulunmaktadır. Ona göre hepsi bir bütünün parçalarıdır ve birbirlerinin özüdür.

Didi yâ ihvetâ ne gâfilsiz

Ne-y-içün zulme böyle mâyilsiz

Siz nice nesl-i enbiyâ olasız

Kendü cüz'ünüze cefâ kılasız

Pâresin pâreler mi 'âkil olan

Kasd ider kendüzine câhil olan

Çünki gözler iş âhirini Hakîm

Olmaz âhir nedâmet ana nedîm (1140-1143)

Hz. Yûsuf ile ağabeyleri arasındaki sevgi, muhabbet ve birlik duygularının anlatıldığı bir diğer kısım Hz. Yûsuf'un kuyudan çıkarılıp kervana katıldığı ve ağabeyleriyle vedalaştığı bölümdür. Kur'ân'a göre ağabeyleri büyük bir soğukkanlılıkla Hz. Yûsuf'u satıp ondan kurtulmuş olmanın mutluluğunu yaşarken Hamdî, olayı tam tersi bir şekilde tasvir etmektedir. Mesnevide Hz. Yûsuf; ağabeylerine olan sevgi ve düşkünlüğünü dile getirir, daha sonra ağabeylerinin sevgi ve kardeşlik damarları kabarır ve yaptıklarına pişman

[37] Câmî Horâsânî, Mesnevî-i Heft Evreng, 640.

olurlar ama artık dönülmez bir yola girmiş oldukları için rezil olma korkusundan dolayı bir şey yapamayacaklarını belirtirler. Aşağıdaki beyitlerde bu durum oldukça dramatik bir şekilde anlatılmıştır. Beyitlerdeki genel hava okuyucuda ağabeylere karşı bir kin ve nefret uyanmasını önleyecek, bilakis onları mazur gösterecek bir tarzdadır. Bu da Hamdî'nin Hz. Yûsuf'un ağabeyleri ile olan inanç ve düşüncesinin önemli bir yansımasıdır.

Beni sizden Hudâ çün itdi cüdâ
Bir nefes katlanun be-hakk-ı Hudâ

Zararum yok size vidâ iderin
Göreyin sizi gurbete giderin

Kim bilür yüzünüz görem mi dahı
Vaslunuz iydına irem mi dahı

Gûş idicek anun bu sözlerini
Merhamet odı yakdı özlerini

Didiler rikkat-ile dönüp ana
Olmayaydı bu iş n'olaydı sana

Seni tarh eyleyeli iy kardaş
Gönlümüzden huzûr olındı tirâş

Gerçi var bu işe nedâmetümüz
İlla komaz bizi hacâletümüz

Kanda gitsen refîkun ola Hudâ
Lutfunı senden eylemeye cüdâ

Eyle diyüp kamusı ağlaşdı
Yûsuf anlar-ıla esenleşdi

Çün Yehûdâyı eyledi âğûş
Gitdi sabr u karârı kalmadı hûş

Sarmaşup ana rikkat eyledi çok
Elin öpdi vasiyyet eyledi çok

Diledi kim dahı ideydi kelâm
Akribâsına göndüreydi selâm (1734-1745)

Hamdî'nin eserinde kan bağına ve kardeşlik ilişkilerine son derece önem verdiğini gösteren bir diğer husus da Hz. Yûsuf'un ağabeyi Yahuda ile ilgilidir. Yahuda öfkelendiği zaman gözleri kan çanağına döner ve iki omzunda bulunan kıllar diken gibi sertleşirdi. Yahuda'nın öfkesinin geçip yatışması için ya birilerini dövüp kan dökmesi ya da babasının soyundan olan birinin ona eliyle dokunması gerekmekteydi. Gözü dönmüş ve aklını kaybetmişçesine öfkelenen Yahuda'nın, Hz. Yâkûp'un soyundan birinin ona dokunmasıyla öfkesinin geçmesi, aslında kardeşler arasındaki güçlü bağın ve ilişkinin göstergesidir ve *usbe* kelimesine Hamdî'nin verdiği "aslımız bir" anlamıyla uyumludur.

Gazabın vasf iden Yehûdâ'nun
Eyle eyler hikâyetin anun

Gazab itse o pehlüvân-ı cihân
Gözleri kan-ıla tolardı hemân

İki dûşında var-ıdı yidi mûy
Kakısa eyle-y-idi hem ana hûy

Ki o kıllar olurdı nâvek-i tîz
Deler-idi çukalı nite ki biz

Yoğ-ıdı hışmına anun dermân
İtmeyince o demde bir niçe kan

Âl-i Ya'kûbdan ya bir âdem
Elini ana süre-y-idi o dem

Çün Yehûdâdan itdiler bunı gûş
Havfdan oldılar kamusı hamûş (1154-1160)

Yahuda'nın bu durumu mesnevinin ilerleyen kısımlarında da yine ortaya çıkmaktadır. Bilindiği üzere Hz. Yûsuf, kâsesinin çalınması bahanesiyle kardeşi Bünyamin'i, Hz. Yâkûp'un şeriatına göre ceza olarak alıkoymak ister. Ağabeyleri ise babalarına vermiş oldukları sözden dolayı Bünyamin'i alıp başka bir kardeşlerini onun yerine vermek isteyince Hz. Yûsuf bu isteği kabul etmez. İsteklerinin reddedilmesi üzerine gazaba gelen Yahuda'nın gazap hali ortaya çıkar, omzundaki kıllar diken diken olur, gözü kızarır. Hz. Yûsuf işin sonunda çok kan döküleceğini bildiği için kendi oğluna, gidip Yehûda'ya dokunmasını salık verir. Yeğeninin kendisine dokunmasıyla öfke hali geçen Yahûdâ'nın gönlünde, Mısır azizi olan Hz. Yûsuf'un kendi kardeşi olabileceği şeklinde bir şüphe tohumu yeşerir.

Çün Yehûdâ bu reddi gûş itdi
Hışmı deryâsı eyle cûş itdi

Hışmı kılları neştere döndi
Çeşmi yâkût-ı ahmere döndi

Bildi Yûsuf ki çok fesâd olısar
Mısra âvâz-ı na'rası tolısar

Didi bir oğlına oğul zinhâr
Şol kişiye elün degür yüri var

Yohsa Mısr ehline zarâr irişür
Câna ol na'radan seher irişür

Degdi çün ana ol ciger-gûşe
İrdi teskîn cigerdeki cûşa

Şübhe düşdi dil-i Yehûdâya
Nazar eyledi birki ol aya

Ki bizüm neslümüz ola mı bu mâh
Âl-i Ya'kûb ola mı hazret-i şâh (5843-5850)

Yahuda'nın bu öfke durumu ve Hz. Yûsuf'un kendi oğlunu Yahuda'nın yanına göndererek ona dokunmasını sağlaması hadisesi tefsir kaynaklarında da yer almaktadır.[38] Hamdî'nin özellikle yer verdiği ve kıssanın akışına uygun olarak kullandığı bu durum, Câmî'nin eserinde bulunmamaktadır. Bu da Hamdî ile Câmî'nin kıssaya ve Hz. Yûsuf'un ağabeylerine bakış açılarındaki esas farklılığın önemli bir yansıması olarak düşünülebilir.

38 er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18/191-192.

Sonuç

Bu çalışmada klasik Türk edebiyatının en önemli şairlerinden biri olan Hamdî'nin, Yûsuf u Züleyhâ adlı eserini yazarken Yûsuf Sûresi'nden ne şekilde yararlandığı ortaya konmaya çalışılmıştır. *Usbe* kelimesi örnekliğinde hazırlanan bu çalışmada, sûrenin Hamdî'nin eseri üzerindeki etkisi ve Hamdî'nin âyetlerde vurgulanan bazı hususları, eseri yazma amacına uygun olarak eserinde yansıtma çabası üzerinde durulmuştur.

Eserini yazarken temel kaynaklarından biri Kur'ân-ı Kerim olan Hamdî, eseri mümkün olduğunca âyetlerde ve tefsirlerde geçen hususlara mutabık kılmaya özen göstermiştir. Çoğu âyeti, manzum meal denebilecek bir şekilde tercüme etmiş ve âyetlerde geçen hemen her kelimeyi Arapça veya Türkçesiyle bilinçli bir şekilde eserinde kullanma yoluna gitmiştir. Bunu yaparken de eserin sebeb-i telifine uygun anlamları tercih etmiştir. Hamdî'nin eseri bu yönüyle Câmî'nin eserinden oldukça farklıdır. Hamdî'nin âyetleri lafzî olarak tercüme etme gayretinin aksine Câmî'nin çok daha serbest ve manevi tercüme yolu izlediği görülmektedir. Hamdî'nin tefsir kitabı yazacak kadar müfessir olduğu düşünülünce bu durumun oldukça normal olduğu anlaşılacaktır.

Hamdî'nin Kur'ân'dan özellikle alıp tercüme şeklinde kullandığı kelimelerden biri de *usbe*dir. *Usbe* kelimesi kan bağı veya ortak bir amaç için bir arada olan, birbirine kopmayacak derecede sıkı sıkıya bağlı, on kişiden kırk kişiye kadar olan topluluklar için kullanılmaktadır. *Usbe* kelimesinin içinde baba yani kan bağının birleştirdiği kişiler anlamı olsa da Kur'ân'da bu anlamda bir kullanım bulunmamaktadır. Hamdî ise kelimeyi tercüme ederken Kur'ân'da olmayan bu anlamıyla yani "aslımız bir (hepimiz aynı babanın çocuğuyuz)" şeklinde tercüme etmiştir. Bunu yapmasının iki sebebi olduğu düşünülebilir. Birincisi kendi ağabeylerine "biz hepimiz aynı babanın çocuğuyken siz bana neden bu kadar zulmettiniz" gibi bir sitemde bulunmuş olabilir. Sebebi telif kısmında yazdıkları göz önünde bulundurulduğunda böyle zımnî bir sitemin olabileceği ihtimali uzak değildir. İkincisi ise Hz. Yâkûp'un tüm çocuklarını temize çıkarma ve onlar hakkında oluşabilecek suizan ve kötü düşünceleri önleme çabasıdır. Hamdî zaten bu durumu eserinde açıkça belirtmiş, usbe kelimesi bağlamında da teyit etme yoluna gitmiştir. Ağabeylerinin kendisine olan zulmü için çok kötü şeyler söyleyen Hamdî, Hz. Yûsuf'un ağabeylerini ise peygamber çocuğu ve nübüvvet sahibi

oldukları inancından dolayı kötülemek istememiştir. *Usbe* kelimesi ile de bu vurguyu ön plana çıkarmıştır. Bu bağlamda Hamdî ile Câmî'nin, Hz. Yûsuf'un ağabeylerine bakışı ve onlar hakkındaki tasvirlerinin çok farklı olduğu ve bu durumun iki mesnevi arasındaki temel farklardan biri olduğu söylenebilir. Bu da her iki şairin inanç ve telif sebebi ile ilgilidir.

Hamdî eserini sırf bir aşk hikâyesi olarak sınırlandırmamış, aynı zamanda bir aile hikâyesi olarak da ele almıştır. Mesnevinin başından sonuna bu aile vurgusu kendisini göstermektedir. Bunun temel olarak iki sebebi vardır. Birincisi sebeb-i telifte belirttiği gibi kendi hayatı ile Hz. Yûsuf'un hayatının birçok benzerliğe sahip olması ve Hz. Yûsuf'un kıssası üzerinden kendi derdini anlatma gayretidir. İkincisi ise Hz. Yûsuf kıssasının Kur'ân'da bir aile hikâyesi olarak anlatılmasıdır. Hamdî eserini Kur'ân'ın anlatımına uygun bir şekilde yazınca bu sonuç doğal olarak ortaya çıkacaktır. Zaten Hamdî eserinde, Hz. Yûsuf'un kardeşleri ile yeniden buluşması hadiselerine değinmeden kıssayı Züleyhâ ile evlenmesinden sonra bitiren Câmî'yi bu sebeple eleştirmektedir.

Öneriler

Hamdî'nin tefsiri ile -eser bulunabilirse- mesnevisi arasında bir karşılaştırma yapılabilir. Bu durum ilmî eserleri bulunan diğer şairler için de geçerlidir. Böylece özelde şairlerin genelde de klasik edebiyatın daha iyi anlaşılması sağlanabilecektir.

Özellikle Yûsuf Suresi'nin meali bağlamında klasik edebiyat metinlerinden yararlanılabilir. Klasik dönem şairlerinin Arapça ve Türkçeye vukûfiyeti, dinî ilimlere hakimiyeti bunlara ilaveten sahip oldukları dil ve edebî zevk göz önünde bulundurulduğunda bu durumun faydalı olacağı açıktır. Nitekim günümüz meallerinin hepsinde âyetteki zâhit kelimesi için "önem ve değer vermemek" kullanılmışken, Hamdî'nin kullandığı "ona karşı oldukça soğuklardı" ifadesi kanaatimizce âyetin manasını daha iyi yansıtmaktadır.

Kaynakça

Aktan, Bilal - Güneş, Mustafa. *Menâkıb-ı Akşemseddin*. H Yayınları, 2011.

Altuntaş, Halil - Muzaffer Şahin (ed.). *Kur'an-ı Kerim Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.

Âşık Çelebi. *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*. ed. Filiz Kılıç. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59036,asik-celebi-mesairus-suarapdf.pdf?0

Câmî Horâsânî, Nûreddin Abdurrahmân bin Ahmed. *Mesnevî-i Heft Evreng*. haz. Murtezâ Muderris Gilâni. yy. yok: İntişârât Sa'dî, 1366.
Çağrıcı, Mustafa. "'Asabiyet'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/453-455. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
Çakın, Mehmet Burak. "Hamdullâh Hamdî'nin Yûsuf û Züleyhâ Mesnevisinde Baba Rolü". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2023), 63-92. https://doi.org/10.47145/dinbil.1295978
Dinç, Büşra. "Taşlıcalı Yahya'nın Yusuf ile Züleyha Adlı Mesnevisinin Yusuf Suresiyle Mukayesesi". *Doğu Esintileri* 1 (2014), 211-239.
el-Cevherî, İsmâ'îl Bin Hammâd. *es-Sıhâh Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*. haz. Ahmed Abdulgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, ts.
el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed bin Ahmed. *Tezhîbu'l-Luğa*. haz. Muhammed Ali En-Neccâr. yy. y.: Ed-Dâru'l-Mısriyye Li't-te'lif ve't-Terceme, t.y.
el-Ferâhîdî, Halîl bin Ahmed. *Kitâbu'l-'Ayn*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424.
ez-Zemahşerî, Cârullâh Mahmûd bin Ömer. *el-Keşşaf*. Riyad: Mektebetü'l-Abikan, 1418.
Hayreddin Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
İder, Saadet - Parlakkılıç Mucan, Ayşe. "Keşfînin Te'dîb-nâme Eserinin Eğitsel Açıdan İncelenmesi". *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/2 (2021), 647-680.
İsfahânî, Râgıp. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. y.y.y: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, trs.
Kaplan, Mahmut. *Hayriyye-i Nâbî*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2008.
Karaman, Hayreddin. "Asabe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Kavcar, Cahit. "Hamdullah Hamdî'nin Yûsuf u Züleyhâsı". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 16 (1968), 157-172.
Latifî. *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*. haz. Rıdvan Canım. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/60327,latifi-tezkiretus-suara-ve-tabsiratun-nuzamapdf.pdf?0
Levent, Agâh Sırrı. "Hamdî'nin Yûsuf u Züleyhâsı". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 16 (1968), 173-211.
Öztürk, Zehra. "On Beşinci Yüzyıl şairlerinden Akşemseddinzade Hamdullah Hamdi'nin Yusuf ve Zeliha Mesnevisinde İşlenen Değerler". *Değerler Eğitimi Dergisi* 3/10 (2005), 43-74.
Özyıldırım, Ali Emre. *Hamdullah Hamdî'nin Divanı'nın Tenkitli Metni*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
Râzî, Muhammed Fahreddîn er-. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1401.
Sünbülzâde Vehbî. *Lutfiyye -Metin Tespiti-*. haz. Süreyya Ali Beyzâdeoğlu. Ankara: MEB Yay., 2016.
Taberi, Ebu Cafer Muhammeb bin Cerir et-. *Tefsiru't-Taberi Cami'u'l-Beyan an-Te'vili Âyi'l-Kur'an*. Kahire: Daru Hicr, 2001.
Üst, Sibel. *Keşfî Te'dib-nâme (İnceleme-Metin)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
Üstün, Mehmet Cihat. *Hamdullah Hamdî'nin Yûsuf u Zelîhâ Mesnevisi (Gramer - Metin - Dizin)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.
Zemahşerî, Cârullâh Mahmûd bin Ömer ez-. *Tefsîru'l-Keşşâf*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009.

